
УПОТРЕБА НА ВЪЗВРАТНО- ПРИТЕЖАТЕЛНИТЕ МЕСТОИМЕННИЯ В РАЗГОВОРНАТА РЕЧ. КОНКУРЕНЦИИ И ФАКТОРИ, КОИТО ГИ УПРАВЛЯВАТ

Книжовният български език (КБЕ) изисква задължително употребата на възвратно-притежателни местоимения (ВПМ), за да се изрази притежание на обект, който принадлежи на глаголното лице. Макар че се допуска използването и на обикновени притежателни местоимения (ПМ) за 1 и 2 лице ед. и мн. ч., това се прави само за пълните форми (ГСБКЕ 1983:198). Наблюдения върху ежедневната реч показват, че в нейната среда действат фактори, които в определени ситуации редовно подкрепят избора на притежателното местоимение за сметка на възвратно-притежателното. Ето защо **изследвахме по честота конкуренциите** между всички начини за изразяване в повърхностната структура на изречението на ситуации, при които субект извършва действие върху, спрямо или с притежаван от него обект, за да потърсим **факторите**, които определят избора на един вариант пред друг.

Съществуват проучвания (Стефанов 1965, Димов 1971, Орачева, 1979) върху количествените параметри на ВПМ в речта (Атанасова 1992, Николова 1987), но в тях не са диференцирани или притежателното от личното значение на *си*, или приименните от приглаголните му употреби; няма сведения и за именните групи, в които местоимението може да участва. За да бъдат напълно коректни изводите, се базирахме на лично събран и проучен материал, като сравнихме данните с резултатите от горепосочените източници. Бяха използвани устни изказвания, получени чрез включено наблюдение. Прибавихме и извадки от телевизионни интервюта, защото при тях е най-интересна борбата между различните варианти. "Бунтът на

живия език” – явлението, на което сме свидетели днес, ни задължава да изследваме по какви пътища и до какви висоти на стиловата йерархия е проникнала инвазията на живата градска реч. Базихарме се върху говора на софийски граждани, представители на формациите *a-литературен тип* и *b-интердиалектен тип* (Виденев 1990).

Трябва да се подчертае, че разговорната реч е резултат от припокриването до голяма степен, но не изцяло на два типа характеристики. Социалните, регионалните и индивидуалните белези са постоянни маркери в речта на всеки човек и го представят като член на някаква езикова общност. От друга страна, всяка ситуация принуждава индивида да съгласува стила на речта си, за да бъде адекватно разбран и приет. В зависимост от еластичността на параметрите, зададени от постоянните характеристики, говорещият има възможност да варира в избора си на изразни средства. Реализациите на този избор са конкретно обусловени и стилово маркирани. Прозират обаче и социолингвистичните рамки, в които лицето се движи.

Първоначално материалите бяха разпределени според различния начин за изразяване в повърхностната структура на отношението на притежание между вършителя на действието и обект или субект, които му принадлежат. Оформиха се типове: **Маркирана притежателност** (с подтипове **Възвратномаркирана притежателност** и **Маркирана с притежателни спецификатори**) и **Немаркирана притежателност** (виж таблицата).

Конкуренция дай си ръката – дай ръката си – дай ръка

Разпределението на стойностите показва, че в разговорната реч водещо място имат реализациите на притежанието, изразени с прилаголна клитика *си*. Вzeti са предвид само случаите, когато прилаголно *си* изразява притежание и е точен съответник на *си*, употребено с членувано име. Това е възможно само когато обектът на притежание е пряко допълнение или сказуемно определение в изречението. В ежедневната реч езиковите конструкции са прости, отразяват конкретни мисли и действия, свързани с непосредствено обкръжаващите ни обекти. Отношението на принадлежност е “подчертано повече чрез участието, заинтересоваността на лицето от глаголното действие” (Минчева 1964 цит. по Станков 1982:495). Притежа-

**Позиции на възвратна притежателност в разговорната реч
конкуренции (разпределение в проценти)
кратки форми**

		име + възврат поприт . м/е			име + прит . м/е %		име без член %			член. име %		Всичко
		глагол + си %		име + си %								
пряко доп.	неот- чужд. собст- веност	1 ...си устата	74	устата си	4		уста	15	устата	7	27=100%	
		2 си обеща нието	50	обещанието си	42	обещанието ми	8				12=100%	
		3 ...си дрехите	80	дрехите си	10	дрехите ми	7		дрехите	3	30=100%	
		4		майка си	8	майка ми	56	майка/мама	36		11=100%	
		4б ...си сина	13	сина си	5	сина ми/син ми	50		сина	32	22=100%	
непряко доп., обстоя- телство		1 ...си на ръката	70	на ръката си	30						10=100%	
		2 ...си на думата	50	на думата си	50						6=100%	
		3 ...си в джоба	56	в джоба си	26	в джоба ми	3		в джоба	15	34=100%	
		4		на майка си	15	на майка ми	63	на майка	22		14=100%	
		4б ...си на сина	6	на сина си	6	на сина ми	47		на сина	41	17=100%	
разширена именна група				в старата си служба		в старата ми* служба		в старата служба		18	11=100%	
				64								

1. части на тялото; 2. духовни същности, принадлежащи на човека; 3. лични вещи;
4. роднини и близки (нечлен.): майка, татко, баба, леля...; 4б. роднини и близки (член.): сина, жената, началника, колежката

телността е обвързана с действието и смисълът се изразява комплексно.

Семантиката на логическата категория посесивност може да бъде представена чрез отношение на **въвеждане** – R притежава Ps, или чрез отношение на **включване** – Ps принадлежи на R (КПСБЯ 1989:45). Езиковото изражение на притежанието най-често, но не задължително, е предикативно, а на принадлежността – атрибутивно. Смятаме, че конкуренцията между приглаголните и приименните употреби на *си* там, където тя е налице, т. е. не е ограничена от граматическата структура, се базира на разликата в това кое е изтъкнато на преден план – субект и неговото притежание, върху което той въздейства, или обект, принадлежащ на лице, което върши действие с този обект. В езика гледната точка по принцип е антропоцентрична. А в потока на **непринудения разговор представата за човека изпреварва представата за предмета, който му принадлежи**. Ето защо най-естествена и честа употреба в ежедневието намират изрази като *Избърса си челото*, а не *Избърса челото си*. Разбира се ако вниманието е насочено към притежаемото или към друг обект – пряко допълнение, ситуацията, съществуваща в подсъзнанието ни, се структурира в различен външен изказ: *Избърса водата от челото си*. При съществителни за абстрактни понятия разговорността се чувства по-силно: *На другия ден ще си наруши обещанието*. При наименования за роднини и близки тя може да стане контрастираща на КБЕ: *Е, как може да си сгнущаваш началника!* А при тези, които не се членуват, използването на приглаголната клитика *си* в рамките на тази конструкция става невъзможно, срв.: **Питай си баба*, но може *Върви си при баба*.

Кратките приименни възвратни посесиви са структурно по-независими. Разговорната реч като по-опростена по отношение на изказа свежда позициите им до употреба като несъгласувани определения към непряко допълнение или обстоятелствено пояснение. Да бъдат използвани към пряко допълнение с повече пояснения или като подлог в пасивна функция единствено те имат потенциални възможности, но в сравнение с книжовния език много по-рядко имат шанса за това (Димов 1971:59). Изреченията обикновено са кратки, за да предложат голяма дистанция между съществителното и глагола, позиция, която осигурява приоритет на приименното *си*. В дъл-

боквата структура няма местоимения (Пенчев 1980:427) и според Филмор всеки път се актуализира цялата ситуация, но конкретно избраното слово налага на дадената сцена конкретна перспектива. Всеки глагол ни диктува включване в перспектива на един или повече елементи на събитието (Филмор 1981:499, 518). Падежната рамка не обхваща описанието на всички релевантни аспекти на ситуацията, а само на най-основен конкретен участък от нея. Именно този участък, върху който фокусираме вниманието си, се оформя в граматична структура. Участниците в събитието могат да се използват за описанието му като цяло или трябва да изберем една конкретна гледна точка на това събитие – перспектива. Структурните наглед причини да предпочитаме приименна или приглаголна *си*-конструкция се коренят в различната перспектива при представянето на една и съща ситуация.

Конкуренцията от типа *закарах жена си – закарах жена ми – закарах жената* е пряко обвързана и възможна с категорията **неотчуждаема собственост**. Тази категория представя притежателните отношения, най-често свързани с конкретно лице, които се мислят за задължителни или в най-висока степен за вероятни – части на тялото, психически понятия, свързани с човешката природа, роднини, най-близки лични предмети – дрехи, жилище и подобни (КПСБЯ 1989:45). В българския език кратките задпоставени посесиви изразяват по-често отношението на абсолютната и относителната неотчуждаема собственост, а пълните на отчуждаемата (Венкова 1997:30). Замяната на ВПМ с ПМ е редовно явление в разговорната реч, когато става дума за названия на роднини и близки на говорещия, напр.: *Видях брат ми в кафенето. Когато категорията неотчуждаема собственост засяга хора, представата за личността и отношението ѝ към говорещото лице са неотделими в съзнанието*. Затова названието на близкия човек се реализира плътно с връзката му на принадлежност, т. е. на практика се предпочита местоимението, което подчертава притежанието, в болшинството от случаите – това на говорещия, а в по-малко – това на слушащия, напр.: *Нахранете бездомните кучета около блоковете ви*. Примерите в 3 л. ед. ч. съдържат възвратно-притежателни местоимения независимо от функционалния стил на изказването. Открихме един пример в 3 л. мн. ч.: *Говориха за новата им къща*. Примерът е маргинален, но е и дока-

зателство, че в устна неофициална реч, когато се ограничава възможността за смесването на основното действащо лице с някое от останалите, не е изключена реализацията и на притежателни местоимения вместо възвратно-притежателни. А условията за това са: основно действащо лице, еднозначно определено от ситуацията на разговорния дискурс и подчертаване на притежанието чрез отнасяне на собствеността пряко към нейния собственик. Избягва се безлично то възвратно *си*, което отдалечава представата за притежателя. Като конкуренти на посочените форми се явяват **форми без маркер за съвсем фамилиарна среда** (и при носители от интердиалектен тип) както и **форми със *си*, когато говорещото лице сякаш се дистанцира от ситуацията**. Поради семантично силното притежателно отношение при роднинските имена в ед. ч. кратките посесиви изпълняват детерминираща роля, която ги сродява по значение с определителния член (Пашов 1974:113). Ето защо при обозначен вече в разговора референт може да се спести притежателния спецификатор в именната група, напр.: *Насмалко да изпусна дъщерята*. Съществуват достатъчно примери и с другите подвидове на категорията неотчуждена собственост, за да твърдим, че за разговорната реч тези употреби са фреквентни, срв.: *И колата така взех, и вилата, и службата си*, където еднородните части са напълно равностойни.

Само говорещото лице при най-близко родство има право да употребява абсолютно немаркирани форми: *Отидох у леля*. Ако ги употреби външен човек, то той се идентифицира с гледната точка на лицето, за което те са в сила, напр.: *Иди дай на тати кутийката!*

Немаркирани се появяват и названията за части на тялото. Така при зъболекаря можете да чуете *отвори уста – отвори устата – отвори си устата*. Ако вниманието е акцентирано точно върху тази част, а не върху друга, се предпочита *отвори устата си*, така както в писмената реч и по-високите стилове на КБЕ.

Търсенето на отговор за причините – двигатели на тази конкуренция, ни насаки към **фактора гледна точка на говорещото лице спрямо ситуацията, неговата позиция и степен на идентификация с участниците в нея**. Тя може да бъде **позиция на неутралност, на отдалеченост** или на **приближеност към различните лица в изречението**. Според американския лингвист Сусумо Куно говорещият може да има различно отношение към участниците в събитието, ко-

ето описва, и в различна степен да се идентифицира с тях. Когато прави изказване, говорещото лице предварително трябва да е наясно къде разполага "кинокамерата", т. е. гледната точка, и дали с нея представя своите лични наблюдения, или наблюдава събитието, поставяйки камерата по-близо до един или друг участник в него (Илиева 1992:85, Куно 1987:206). Куно нарича това отношение към ситуацията **емпатична перспектива**. Именно **емпатията според нас е факторът, който определя конкуренцията между възвратно-притежателните и притежателните местоимения, а там където е възможно, в избора се включват и немаркираните специално форми с или без член**.

Различни емпатични фактори, които Куно нарича йерархии, тъй като градираят отношението на говорещия към участниците в коментираното събитие, определят каква гледна точка да се изнесе на преден план. Йерархиите помежду си също се степенуват по сила на въздействие. Според **йерархията на повърхностната структура** за говорещото лице е по-лесно да приближава гледната точка към референта на подлога, отколкото към референтите на другите именни групи в изречението. **Йерархията на речевия акт** гласи, че говорещият не може да емпатира с някой друг повече отколкото със себе си. Според **йерархията на топика** за говорещият е по-лесно да поддържа гледната точка на лицето, което е кореферентно с предмета на разговор (Куно 1987:208, 210). **В ежедневната реч много често трите изброени йерархии действат в една посока, защото лицето, свързано с топика, лицето, изразено с подлога в отделното изречение, и говорещото лице съвпадат. Това усилва наложителността тази позиция да се подчертае в изказването**.

Повърхностното пряко допълнение също е силен фактор, задействащ емпатията, особено когато е референт на човек – **йерархия според признака "човечност" (персоналност)**. Доказателство, че посочената емпатична йерархия е причина за заместването на ВПМ, е фактът, че при липса на качеството персоналност при имена за неотчуждаема собственост то не се осъществява – *ударих си пръста*, а не *ударих пръста ми*. Ето защо след себе си говорещият емпатира най-лесно с хората, с които влиза във взаимоотношения. Тъй като емпатията може да варира по степен на приближаване до лицата-участници, установената редица от вида *мама / майка – май-*

ка ми – майка си намира своето обяснение. За разговорната реч **неутрален член** е *майка ми* поради факта, че в условията на ежедневната реч говорещият дискутира по теми, свързани пряко с неговия живот, и естествената гледна точка е неговата собствена. Той задължително прави преценка, изразява мнение, като отношението му се съдържа не само в това, което е казал, но и в начина, по който го е изразил. Емоционалните и експресивните изразни средства са сред най-характерните белези на разговорния стил. Ето защо нормалната за по-официалните регистри на книжовния език форма *майка си* в разговорната реч е **маркирана с отдалеченост**. Обратно – *мама / майка* е **маркирано с приближаване към субекта**, влизащ в сферата на притежание на този, който говори. Формите *мама* и *тати* се използват предимно от малки деца. В идентична роля, но при подрастващи и възрастни функционират *майка, татко*, които са подобни на *баба, дядо, леля* и др. Ако член на семейството цели да се дистанцира от роднинските отношения като наблюдател, езиковите последиствия в семейните разговори са: *На майка си ли говориш така? Кажй на сина си, че туй няма да го търпя повече!* Когато възрастният напълно се слива с детския поглед, това проличава в речта му: *Иди дай на тати кутийката!* Това е факултативна проява на явлението самоопределяне с оглед на другите, което в японския език например е задължително за добрия тон. Вместо лични и притежателни местоимения говорещият употребява названието за семейната, социалната или професионалната роля, която играе по отношение на слушащия (Иванов 1996:37). В този език по принцип ролята на емпатичните фактори е толкова голяма, че те се намесват дори в категориите на глагола и съществителното. Не случайно Куно, който е по произход японец, е създателят на теорията за емпатията.

Иерархията на синтактичната релефност (словоредна релефност) улеснява емпатията към именната група, поставена по-наляво в изречението. На практика по отношение на ВПМ това означава, че в именната група на допълнение, изведено в темата, то бива заместено от ПМ, напр.: *На майка ми ѝ се обадох по-късно*. Тук принудата е явно поради удвоеното допълнение. Макар причината да изглежда структурна, тя пак ни отвежда до идеята за изпреварващия образ на личността, който обсебва съзнанието и само вмъква представата за притежанието.

Предпочитани в разговорния стил са кратките форми независимо за кои посесиви става дума. От друга страна, *моя, твоя, нашия, вашия* преобладават над *своя*. Срещат се форми *неговия* и *техния*. Всички те не само поддържат представата за лицето, към което се отнасят по-ясно, но акцентуват върху нея. Затова съвсем нормално се появяват, когато трябва да се противопостави притежанието на едно лице на нечие чуждо притежание. Дори в по-високи стилове на книжовния език силата на това противопоставяне чупи нормативната граматическа рамка и въздейства експресивно. В нашия език кратките задпоставени посесивни форми изразяват по-често отношението на абсолютната и относителната неотчуждаема собственост, а пълните – на отчуждаемата собственост. Точно тази негова особеност според Венкова (1997) дава липсата на силно доминиращ функционален еквивалент. Това напълно важи за книжовния език, но в разговорния човек много повече борава с понятията за най-близките си неща. Именно те са обект на неотчуждаема собственост, следователно се маркират с притежателна клитика или изобщо не се маркират.

Много интересно явление е двойното маркиране и с притежателно, и с възвратно местоимение. То се явява изключително в 3 л. Прибавянето на дълго ПМ към *си* цели да подчертае вниманието на говорителя към субекта-притежател, а функцията на *си* е да неутрализира всякаква двусмислица в отношението между собственика и неговото притежаемо. Макар че изречение като *Всеки знае него си* е типично за Западна България, *Всеки знае неговите си работи* не беше възприето от участниците в експеримента като контрастно на книжовната норма. Подобна употреба по соломоновски разрешава конфликта в съзнанието на образования българин едновременно да е верен и на правилата, и на стремежа си да наблегне върху личността на притежателя.

Още в старобългарския език изместването на възвратните посесиви от обикновените е широко разпространено явление. То е резултат от напреднал, естествен процес на развитие на езика, който е ограничил употребата на ВПМ само в 3 л. Подобни процеси са протекли в много от другите индоевропейски езици. Гръцкото влияние може да е засилващ фактор, но не е причина за замяната, тъй като би засегнало и 3 л., а там тя не се е осъществявала с изключение на

отделни примери в Супрасълския сборник (Мирчев 1945:6, 8, 10). Силното стесняване на позициите на *свой* обхваща болшинството западни говори и не е така типично за източните. След израстването на *Dativus possessivus* в система на притежателните приименни клитики в началото на XIII в. се разширява и употребата на кратката енклитична дателна форма *си* в ролята на ВПМ (Станков 1982:495). Това е основна разлика между старобългарския език, където тази употреба на *си* е спорадична, и новобългарския, където е редовно явление (Мирчев 1945:43). Бихме казали, че през вековете тя е подкрепяла пълната форма *свой* в неравната борба с напористите ПМ, като я е дублирала при емфатична употреба *своя си* или я е замествала равностойно. Тъй като в западните говори много обикнати са изразите *говоря за мене си*, а в източните – *моя си*, *твоя си*, *техен си*, *негов си*, конкуренцията между ВПМ и ПМ е продължила. Съхранена в говора на източните българи, формата *свой* заедно с повсеместно разпространеното *си* залягат в нормата на книжовния български език.

И така обявяваните за “грешки” и проява на лоша езикова култура **употреби на ПМ в замяна на ВПМ се оказва явление, редовно в разговорната реч по отношение на категорията неотчуждаема собственост за лица и лични вещи.** Многовековното съществуване при пълните форми на паралелни начини да се изрази еднакво съдържание (Мирчев 1945:43), е дало основа за диференциране на значението – **изразяване на различна позиция на говорещото лице към ситуацията и участниците в нея, наречена емпатична перспектива.** Синтактичната транспозиция на приименното *си* към глагола пък е завръщане в лоното, от което то е произлязло, на основата на обща дълбинна структура. Ограниченията на повърхностната структура са предопределени от перспективата, избрана при режисирането на ситуацията.

ЛИТЕРАТУРА

- Атанасова, И. Някои количествени параметри при употребата на местоименията в СБЕ. // Български език, 1992, кн. 2.
- Венкова, В. Семантичната субкатегория *неотчуждаема собственост* в българската именна група и проблемите при преподаването ѝ на чужденци. // Чуждоезиково обучение, 1997, кн. 1–2.

- Виденов, М.** Съвременната българска градска езикова ситуация. 1990.
- Димов, Д.** Употреба на възвратнопритежателните местоимения. // Език и литература, 1971, кн. 3.
- Иванов, Бр., К. Радев.** Японска граматика. 1996.
- Илиева, К.** По някои проблеми на теорията за емпатията на говорещия. // Български език, 1992, кн. 2.
- КПСБЯ.** Категория посесивности в славянских и балканских языках. 1989.
- Купо, S.** Functional syntax. Anaphora, Discourse and Emphathy. The University of Chicago Press, Chicago, London, 1987.
- Мирчев, К.** Употреба на възвратното притежателно местоимение *свой* в старо- и новобългарския език. // Годишник на СУ, Историко-филологически факултет, XL II 1945/46.
- Ницолова, Цв.** Честотен речник на българската разговорна реч. С., 1987.
- Орачева, П.** Притежателно или възвратнопритежателно местоимение. // Български език, 1979, кн. 3.
- Пашов, П.** За употребата на някои местоименни форми. // Проблеми на българската книжовна реч. 1974.
- Пенчев, Й.** Употреба на рефлексивната кратка дателна форма *си*. // Български език, 1980, кн. 5.
- Станков, В.** За дателните местоименни клитики в българския език. // Български език, 1982, кн. 6.
- Стефанов, Ст.** Личноместоименни форми като несъгласувани определения в съвременния български език. // Език и литература, 1965, кн. 4.
- Филмор, Ч.** Дело о падежах открывается внов. // Новое в лингвистике, 1981, X.